

A magyar aspektusrendszer és a szubmerzív jelentés – a *bealszik* példája*

A dolgozatban a szubmerzív jelentésű *bealszik* ige néhány megvalósulását elemzem, majd az elemzés eredményeiből kiindulva meghatározom a szubmerzív jelentéssémát. A szubmerzív jelentést az ige jelentésszerkezetén belül vizsgálom, elsősorban Tolcsvai Nagy (2015) igeszemantikájára támaszkodva. A korábbi kognitív nyelvészeti szakirodalomhoz képest (vö. Csillag 2013, Sólyom 2016) a *bealszik* jelentését nemcsak egyszerűen AZ ALVÁS TARTÁLY fogalmi metaforával hozom kapcsolatba, hanem az erődinamika rendszerével és a mediális igenemmel is. Mindezzel együtt kísérletet teszek az akcióminőség fogalmának kognitív nyelvészeti, jelentéstani kiindulópontú értelmezésére, az aspektus és az akcióminőség kapcsolatának bemutatására. Tolcsvai Nagy (2015) alapján az ige jelentésszerkezetén belül az aspektus helye adott – ehhez mérten helyezem el egy vázlatos áttekintés keretén belül Kiefernek (2006) a magyar nyelvben elhatárolt akcióminőségeit. Az ige jelentésszerkezetén belül elfoglalt helyük alapján az aspektus és az akcióminőség (és ezzel együtt a lexikai és grammatikai aspektus) el nem választható volta mellett érvelek.

Kulcsszavak: aspektus, akcióminőség, szubmerzív jelentés, igeszemantika, fogalmi metafora, mediális igenem, spontán állapotváltozás, erődinamika

1. Bevezetés

Az aspektusról és akcióminőségről szóló nyelvészeti szakirodalom terjedelme nem csekély. Ez nemcsak azt szemlélteti, hogy a két fogalom tudományon belüli megértése alapvető, hanem azt is, hogy meghatározásuk rendkívül problematikus, és számos bizonytalanságot felvet. Különböző elméleti keretek meglátásai között természetes bizonyos mértékű különbség, azonban az aspektus és akcióminőség esetében elméleti kereteken, sőt, irányzategyütteseken belül is egymásnak élesen ellentmondó felfogások élnek egymás mellett (vö. pl. Boogaart–Janssen 2007: 815–817). A szakirodalom áttekinthetőségét tovább nehezíti, hogy ugyanazon fogalom vagy fogalmi jellemző megnevezésére a különböző megközelítésmódok más és más terminusokat hoztak létre (vö. Janda 2004: 477, Boogaart 2004: 1167). Jelen munkának nem célja a téma egészes áttekintése, azonban a szükséges pontokon igyekszik rámutatni a diverzitás egy-egy részletére (lásd pl. a 7., a 13., a 15. és a 16. lábjegyzetet).

A dolgozat funkcionális kognitív nyelvelméleti keretek között íródott. A következőkben azt állítom, hogy az aspektus és az akcióminőség sémái az ige jelentésszerkezetén belül értelmezhetők, illetve hogy ezeket a sémákat a konkrét megvalósulások tovább módosít(hat)ják. Az ige és a mondat szemantikai szerkezetén belül az alszerkezetek kölcsönösen függnek egymástól, emiatt az aspektus és az akcióminőség fogalma egymástól nem választható el. A szemantikai alszerkezetek interdependenciájára egy lehetséges példa a szubmerzív jelentés.

A jelen tanulmány felépítése a következő: a 2. részben Tolcsvai Nagy (2015) alapján az ige szemantikai szerkezetéről adok rövid áttekintést. A 3. rész az aspektus meghatározását és jellemzését foglalja magában, egyben kitér az aspektus és az akcióminőség elválaszthatatlanságának kérdésére is. A 4. rész a szubmerzív jelentésű *bealszik* kompozíciószerkezetet a séma–megvalósulás dinamikus viszonyában vizsgálja empirikus nyelvi

* Szeretnék köszönetet mondani a dolgozat írása közben nyújtott szakmai és emberi segítségért Kugler Nórának (aki ezzel együtt a kognitív nyelvészet tanulmányozásának útján is elindított), a tartalmas beszélgetésért az ELTE Funkcionális nyelvészeti diákműhelyének, az alapos munkáért szerkesztőmnek, Hrenek Évának és lektoromnak, Tolcsvai Nagy Gábornak.

adatokon a felvázolt elméleti alapokra, az erődinamika rendszerére és a mediális igenem jellemzőire támaszkodva. Az 5. szerkezeti egység az eredményeket összegzi.

2. Az ige szemantikai szerkezete

Az igék időben zajló folyamatot fejeznek ki, illetve a folyamat időbeliségét helyezik előtérbe. Az ige összetett jelentésszerkezetének három fő összetevője/alszerkezete van: az inherens temporalitás, az eseményszerkezet és a sematikus figurák. Az alszerkezetek egyetemesen jelen vannak és funkcionálnak minden ige jelentésszerkezetében, ugyanakkor nincs önálló jelölőjük. Az ige jelentését az adja meg, hogy a konstruálás során az alszerkezetek milyen módon profilálódnak. A sematikus alszerkezeteket kidolgozhatja a mondat vagy a szöveg valamely nyelvi eleme (Tolcsvai Nagy 2015: 32–37). A következőkben ezen alszerkezetek főbb sajátosságait tekintem át röviden.

2.1. Inherens időbeliség

Az ige időbelisége inherens, tehát eleve és lényegét tekintve az igéhez tartozik. Az inherens temporalitás az ige alszerkezetei közül a legfontosabb, ez teszi lehetővé, hogy az ige két vagy több résztvevő viszonyát időben leképezve tegye hozzáférhetővé. Az időbeliséggel jellemezhető folyamat alapját a szekvenciális letapogatás adja. A fogalmi feldolgozás során az elme a pillanatnyi állapotokat időben egymásra következő sorként dolgozza fel, tehát szekvenciálisan letapogatja. A szekvenciális időbeliség nem azonos a deiktikus igeidővel: a deiktikus igeidő az episztemikus lehorgonyzás segítségével az ige temporalitására épül rá. Az inherens időbeliség az ige összetett jellemzője, amelyben szintén több tényező különíthető el: a tartam, a kezdő- és végpont, valamint az intenzitás (Langacker 1987: 248–254, Tolcsvai Nagy 2015: 30–38).

A nyelvi konstruálás során a megnyilatkozó hosszúság és rövideg szerint (is) meg tudja különböztetni a folyamatokat. Az időtartam tekintetében 'hosszú [folyamat]' és 'rövid [folyamat]' jelentésű igék elválasztása nem abszolút, a kettő között átmenetiség figyelhető meg. A hosszúság–rövideg skála egyik végpontját a szélső értékben rövid ideig tartó folyamatot jelölő igék (pl. *megcsillan*) adják, a másikat pedig a szélső értékben hosszú ideig tartó folyamat(ok)ra utalók (pl. *létezik*) (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2015: 38).

A kezdő- és végpontot tekintve a megnyilatkozó kidolgozhatja a folyamat kezdőpontját, végpontját vagy mindkettőt, illetve előfordul, hogy nem dolgozza ki egyiket sem. A kezdő- és a végpont kidolgozása összefügg az általános és a közvetlen hatókör fogalmával (Langacker 1987: 254–267, Tolcsvai Nagy 2015: 38). Nyelvi konstruáláskor a beszélő irányíthatja a hallgató figyelmét a teljes fogalmi szerkezetre (általános hatókör), de a figyelem szelektív volta miatt irányíthatja a fogalmi szerkezet egy aktuálisan relevánsnak ítélt részére is (közvetlen hatókör). Ez az igék esetében azt jelenti, hogy a figyelmi jelenet keretén belül elaborálható a folyamat egy adott szakasza (legyen az a kezdőpont és az azt követő szakasz, a végpont és az azt megelőző szakasz vagy valamelyik közbülső rész), de Gestaltként akár a teljes folyamat is (vö. Tolcsvai Nagy 2015: 113–114, Zanned 2011: 208–209, Takács 2012: 326).

A folyamat intenzitása az adott időtartam alatt végbemenő részesemények mennyiségétől függ. A folyamat nagy intenzitású, ha adott időtartam alatt sok részesemény megy végbe; kis intenzitású, ha adott időtartam alatt kevés részesemény történik. Hogy egy esemény milyen intenzitású folyamatként konstruálódik meg nyelvileg, azt azonban a dinamikus jelentésképzés során a megnyilatkozó konstruáló műveletei határozzák meg: ugyanazt a folyamatot a megnyilatkozó észlelheti, illetve láttathatja kis intenzitásúként (pl. *dolgozgat*), közepes intenzitásúként (pl. *dolgozik*) vagy nagy intenzitásúként (pl. *agyondolgozza magát*) is (Tolcsvai Nagy 2015: 38).

2.2. Eseményszerkezet

A képalkotás (*imagery*) mint kognitív képesség segítségével az elme a perceptuális reprezentációkat mentális képekké alakítja. Az elme feldolgozza a világ statikus, időben állandó részeit és a dinamikus, időben változó részeit is. Az így létrejött mentális képek ábrázoló (*depictive*) jellegűek. A világ időben változónak észlelt részeiről kidolgozott mentális képek (és ezzel együtt jelen esetben az igei kifejezések) a folyamatok temporalitásán felül az adott jelenetet is hozzáférhetővé teszik (Zanned 2011: 190–192) – ez az eseménysémák alapja. A megismerő ember a világban tapasztalt jeleneteket a sematikus fogalmi szerkezetek segítségével dolgozza fel és tárolja. Mindezt a mentális képalkotás teszi lehetővé.¹ Az eseményszerkezetek az eseménysémák megvalósulásai. Az ige eseményszerkezete „a folyamat tényleges megvalósulási elemeiből, az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll” (Tolcsvai Nagy 2015: 39). Az igék mint mentális képek nyelvi megnyilvánulásai tehát nemcsak a folyamat időbeli jellegét képezik ábrázolni, hanem azt is, hogy mi történik a folyamat során.

Az eseményszerkezetek különböző mértékben lehetnek elvontak: léteznek specifikus, közepesen elvont és nagyon elvont eseményszerkezetek is. A legspecifikusabb eseményszerkezetek függetlenednek leginkább az ige jelentésszerkezetének másik két alszerkezetétől (Tolcsvai Nagy 2015: 39). Az inherens temporalitás és az eseményszerkezet kapcsolatát a későbbiekben részletesebben is tárgyalja a dolgozat (a következő, 3. szerkezeti egységben az aspektussal összefüggésben), azonban előre megállapítandó, hogy a folyamat kezdő- és végpontjának kidolgozottsága, valamint az időtartam alapvetően megszabja az ábrázolt események keretét. Az eseményszerkezet és az inherens időbeliség az intenzitás fogalmában eleve szorosan összekapcsolódik: az intenzitás az adott idő alatt (inherens temporalitás) végbemenő részesemények (eseményszerkezet) számától függ (vö. a 2.1-gyel).

2.3. Sematikus figurák

Az ige jelentése két vagy több résztvevő viszonyának temporális feldolgozása. A résztvevők sematikus jelennek meg az ige jelentésszerkezetében. Ezek a sematikus résztvevők a figurák, amelyeket a beszélő a megnyilatkozásában kidolgozhat. A figurák rendszere adja a szövegben az ige argumentumszerkezetét. A figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek, a köztük lévő viszony aszimmetrikus. Az elsődleges figura a trajektor: az ige jelentésszerkezetében előtérben álló entitás. A másodlagos figura a landmark: az a figura, amelyhez képest a trajektor előtérbe kerül, vagyis az, amely viszonyítási alapot nyújt a trajektor konceptualizálásához. Az ige jelentésszerkezete több landmarkot is tartalmazhat. A megnyilatkozó különböző jelentéseket tehet hozzáférhetővé attól függően, hogy kidolgozza a landmark(ka)t vagy nem. A trajektor és a landmark(ok) viszonya összefügg az eseményszerkezetel, ellenben kevésbé függ össze az inherens időbeliséggel (Tolcsvai Nagy 2015: 40–46).

3. A magyar aspektusrendszer

3.1. Az aspektus meghatározása

Az aspektus az a szemléletmód, amely meghatározza és lehetővé teszi a folyamatok és események kontextusbeli ábrázolását (vö. Takács 2012: 325–334, Zanned 2011: 191). Az aspektusképzés alapja, hogy a nyelvi tevékenység során a megnyilatkozó különböző nézőpontokból képes megkonstruálni az egyes időbeli folyamatokat (Tolcsvai Nagy 2015: 115). A nézőpontok közti különbség ezen felfogás szerint prototipikusan a perfekтивitás és az imperfektivitás fogalmával összefüggésben értelmezhető. A perfekтивitás és az imperfektivitás a BELÜL

¹ A mentáliskép-alkotásról bővebben l. még Tolcsvai Nagy 2013: 78–80.

és a KÍVÜL fogalmak segítségével határozható meg. A perfektív aspektus használatával a beszélő (a temporalitás szempontjából) a szituációt kívülről látatja, a figyelem fókuszát nem irányítja a szituáció temporális összetettségére; az imperfektív aspektus alkalmazásakor a beszélő belülről tekint a folyamatra, a figyelem előterében a szituáció temporális összetettsége áll (Comrie 1976: 3–4). Az egészelegesen feldolgozott perfektív folyamatok időben tipikusan jól körülhatárolhatóak, és kidolgozott időbeli végponttal rendelkeznek. Az imperfektív folyamatok ezzel szemben a folyamatosság képzetével társíthatók, jellemző rájuk az időbeli körülhatárolhatatlanság és az időbeli végpontok kidolgozatlansága (vö. pl. Takács 2012: 326).

Janda (2004) amellett érvel, hogy a perfektív és az imperfektív aspektus az emberi tapasztalásban van megalapozva. A megismerő ember a saját testéből kiindulva, a testén keresztül ismeri meg a világot.² A humán kogníció az anyag két alapvető formáját különíti el: a diszkrét, szilárd tárgyakat és a folyékony szubsztanciákat. Janda a szláv nyelvekre, elsősorban az oroszra vonatkoztatja az elméletét, amely szerint ezekben a nyelvekben a perfektív aspektus A PERFEKTÍV DISZKRÉT, SZILÁRD TÁRGY metaforával, míg az imperfektív aspektus AZ IMPERFEKTÍV FOLYÉKONY SZUBSZTANCIA³ metaforával függ össze. Mindkét idealizált kognitív modell (IKM)⁴ AZ IDŐ TÉR metaforának egy speciális megvalósulása (Janda 2004: 485–490).

Tolcsvai Nagy (2015) igeszemantikája szerint az aspektus az ige inherens időbeliségét és eseményszerkezetét perspektivizálja, konstruálásában a sematikus figuráknak kisebb a szerepük. Egy folyamat kezdő- és végpontjának profilált, illetve nem profilált jellege adja a perfektív és imperfektív aspektus közti különbséget. Egy imperfektív folyamat nyelvi megkonstruálásakor a kezdő- és a végpont egyaránt kívül esik a közvetlen hatókörön, egy perfektív folyamat esetében a kezdő- és a végpont azonban a közvetlen hatókörön belül konstruálódik meg. Perfektív igék esetében a kezdő- vagy végpont referenciapont, azaz olyan könnyen hozzáférhető mentális kiindulópont, amely elősegíti a nehezebben hozzáférhető folyamatok megértését (Langacker 1987, Tolcsvai Nagy 2015: 115–116). A perfektív–imperfektív megkülönböztetés azonban nem merev dichotómia: a megnyilatkozó saját szemléletét érvényesítve ugyanazt a folyamatot megkonstruálhatja perfektívként vagy imperfektívként is (vö. Comrie 1976: 4, Boogaart–Janssen 2007: 815, Janda 2004: 490).

A kognitív nyelvészeti szakirodalom elsősorban a perfektivitást és az imperfektivitást (valamint a progresszivitást)⁵ vizsgálja az aspektus fogalma kapcsán (vö. Tolcsvai Nagy 2015, Tolcsvai Nagy 2017, Boogaart–Janssen 2007⁶). Az előzőekben az aspektust olyan szemléletmódként írtam le, amely lehetővé teszi a folyamatok és események kontextusbeli ábrázolását az inherens időbeliség és az eseményszerkezet perspektiválásával. Az inherens időbeliségen és az eseményszerkezeten belül nemcsak a kezdő- és végpont kidolgozása vagy ki nem dolgozása jelölheti a megnyilatkozó nézőpontját (vö. a 2. fejezettel). Konstruálásakor az időtartam és az intenzitás szintén attól függ, hogy a megnyilatkozó miképp akarja láttatni a folyamatot. Az időtartam, az intenzitás, valamint a kezdő- és végpont komplex összjátéka adja a folyamat inherens időbeliségét, a tényezők interdependenciája alapvető az ige jelentésszerkezetét tekintve. Emiatt az intenzitást és az időtartamot az aspektus részének

² A testesültség (embodiment) fogalmára l. még a magyar szakirodalomban Tátrai 2011: 27, Tolcsvai Nagy 2013: 80–83.

³ Janda terminológiájával: *fluid substances*. A jelen tanulmányban a fluiditást a folyékony állapottal, illetve a *folyadék* megnevezéssel kapcsolom össze, ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott anyag fizikai értelemben is szükségszerűen folyékony (cseppfolyós) halmazállapotú volna. A megnevezés adott esetben magában foglal minden olyan szubsztanciát, amely nem rendelkezik éles határokkal, illetve állandó alakkal, képes kitölteni a rendelkezésre álló teret, áramlásra, áradásra képes, megszámlálhatatlan (anyagszerű) és homogén. Ebben az értelemben tehát a víz mellett fluidnak (azaz a dolgozat terminológiáját követve: folyékonynak) tekinthető pl. a homok is (Janda 2004: 478–485). Köszönöm Hrenek Évának, hogy a terminus problematikájára felhívta a figyelmemet.

⁴ Vö. pl. Tolcsvai Nagy 2013: 102–103, Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017: 227–230.

⁵ A progresszív aspektusról l. Takács 2012.

⁶ Utóbbiból különösen Boogaart–Janssen 2007: 815–817, ami Langacker, Croft és Michaelis ide vonatkozó munkáinak az összefoglalása.

tekintem. Az eseményszerkezetet szintén az aspektus részeként értelmezem, mivel a kontextusbeli ábrázolás lehetővé tétele és a perspektiválás az eseményszerkezetre is kiterjed. Jelenleg ugyanakkora valószínűségűnek tartom, hogy (i) az aspektus kategóriája egy olyan kontinuumot alkot, amelyben nem konceptualizálhatunk két alkategóriát, illetve hogy (ii) az aspektus kategóriáján belül két olyan alkategória válik hozzáférhetővé, amelyek közül az egyik elsődlegesen az inherens temporalitással, a másik elsődlegesen az eseményszerkezettel függ össze. Utóbbi esetben feltételezhető, hogy az aspektus két alrész között nincs éles határ, az említett alkategóriák egy kontinuumot alkotnak. (A két feltételezésre a 3.2.-ben még visszatérek.)

Az aspektualitás jól kezelhető a séma–megvalósulás (vö. Tolcsvai Nagy 2017) kettségének dinamikájában. A dekontextualizált környezetben megfigyelhető ige vagy igei konstrukció (elsősorban igekötővel létrehozott kompozitumszerkezet) adja az aspektussémát. A sémát a nyelvi interakciókban a mondat többi elemével a megnyilatkozó kidolgozhatja, így jön létre az aspektus egy-egy konkrét megvalósulása. Az aspektualitás az ige szemantikai szerkezetéből kiinduló, a konstruálás során létrejövő szemléletmód (vö. pl. Takács 2012: 325) – ez alapvetően meghatározza a magyar szintaxist (Tolcsvai Nagy 2015: 116). A dolgozatom 4., elemző része a konkrét megvalósulásokból vonatkoztatja el az aspektussémát, annak megfelelően, hogy a kognitív nyelvészet a nyelvet rendszer és használat, elmélet és empiria egységében tartja leírhatónak (Tolcsvai Nagy 2013: 52–53).

3.2. Az aspektus és az akcióminőség elválaszthatatlansága

A hazai kognitív nyelvészeti szakirodalom idáig nem tárgyalta részletekbe menően, de megkülönböztette az aspektus és az akcióminőség fogalmát. Hrenek (2012), Sólyom (2016)⁷ és Ladányi (2017) akcióminőség-felfogása közvetve vagy közvetlenül egyaránt Kiefer (2006) definíciójára vezethető vissza. Kiefer (2006: 146) értelmezése szerint az akcióminőség „a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel termékeny módon bevezetett járulékos tulajdonsága”. Kiefer strukturalista szemléletű definíciója nem integrálható problémamentesen a kognitív keretbe. Ennek egyik jele, hogy Kiefer az akcióminőségeket a morfológiailag összetett igék esetében értelmezi, ami kizárja a vizsgálatból például a hátravetett igekötőkkel létrehozott igei szerkezeteket.⁸ Kiefer az akcióminőségeket dekontextualizáltan írja le, ezért ezek az elvonatkoztatások kognitív keretben egy-egy jelentésséma megértéséhez is felhasználhatóak. Természetesen az akcióminőségek és a kognitív jelentéssémák nincsenek feltétlenül azonos fogalmi szinten: Kiefer példákkal alátámasztott és definiált akcióminőségei (vö. Kiefer 2006: 149–181) inkább kiindulási pontként szolgálnak a jelentéssémák mint elvont fogalmak konceptualizálásához.⁹

Azt állítom, hogy ezek a jelentéssémák a dolgozat korábban ismertetett aspektusfelfogásán belül értelmezhetők, és nincs szükség egy kognitív irányú akcióminőség-definíció létrehozására. Röviden: az akcióminőség és az aspektus fogalma nem különíthető el élesen egymástól. Ezen állítás alátámasztása érdekében megpróbálok elhelyezni az ige, illetve – mivel a legtöbbször igekötő+ige kapcsolatról van szó – leginkább a kompozitumszerkezet¹⁰ szemantikai szerkezetében a kieferi akcióminőségek által megérthető aspektuális jelentés-

⁷ Sólyom (2016) nem explikálja, melyik akcióminőség-definícióra támaszkodik. Ez esetben inkább közvetettség áll fent: a *be* igekötő jelentésének tárgyalásakor Ladányi (2007) értelmezését hívja segítségül, amely megegyezik Kiefer (2006) akcióminőség-meghatározásával.

⁸ A funkcionális kognitív keret a funkcióból indul ki, nem a formából; ebből kiindulva – egy teljességre törekvő vizsgálat során – vizsgálandónak tartom a hátravetett igekötők esetét is. A jelen dolgozat erre tartalmi és terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhat. Az elvált igekötők aspektuális kérdéseiről (nemcsak kognitív nyelvészeti szemszögből) lásd pl. Péter 2008, Takács 2012: 332–334. és Tolcsvai Nagy 2015: 92.

⁹ A továbbiakban a dolgozat elkülöníti a Kiefer (2006) által körvonalazott akcióminőségeket és az azok segítségével megértett jelentéssémákat.

¹⁰ Az igekötős ige mint kompozitumszerkezet jelentésszerkezetének felosztása megegyezik a 2. fejezetben leírtakkal. Bővebben l. Tolcsvai Nagy 2015: 86–93.

sémákat (vö. Kiefer 2006: 180). Az aspektuális sémák áttekintése a magyar nyelvre vonatkozik, ahogy Kiefer is a magyar nyelvben különíti el 13 akcióminőséget.¹¹ Érdekes ugyanakkor szem előtt tartani, hogy az itt bemutatott áttekintés csupán szemléltetésre szolgál, és nem nyújt kimerítő jellemzést: a jelentéssémák teljesebb megértéséhez empirikus adatokra épülő esettanulmányok szükségesek, amelyek tovább pontosítják – vagy akár módosítják – a jelentéssémák vázlatos elhelyezését az ige jelentésszerkezetében. Erre kíván példaként szolgálni a jelen dolgozat szubmerzív jelentéssémáról szóló 4. fejezete.

Az akcióminőségek aspektustól való elválaszthatatlanságának egyik legfőbb bizonyítéka, hogy a delimitatív, az inchoatív és részben a terminatív sémák a folyamat kezdő- és végpontjának kidolgozottságával mutatnak egyezést.¹² A delimitativitás (pl. *eljárásodozik*) a kezdő- és végpont, az inchoativitás (pl. *elsírja magát*) a kezdőpont, a terminativitás (pl. *elmesél*) a végpont profilálását jelöli – azzal a megszorítással, hogy a terminatív jelentést az eseményszerkezetben hozzáférhetővé tett eredményesség is befolyásolja. A delimitatív és az inchoatív jelentésséma emiatt a perfektív aspektus a esetének számít.¹³ Az inherens időbeliségen belül a kieferi akcióminőségek a kezdő- és végpont mellett az időtartammal és az intenzitással is kapcsolatot mutatnak. Az intenzív séma (pl. *agyonfagy*) a nagy intenzitást, a deminutív (pl. *dolgozat*) séma pedig a kis intenzitást profilálja. A szemelfaktív akcióminőséget a dolgozat szemléletén belül leginkább az időtartam pontszerű sémájával (pl. *megcsillan*) lehet összefüggésbe hozni.¹⁴ Ilyenkor a kezdő- és a végpont teljesen vagy majdnem teljesen egybeesik (vö. Zanned 2011: 203), a folyamat időben minimális kiterjedéssel rendelkezőként konceptualizálódik (Comrie 1976: 41–44). Az inherens időbeliség és az eseményszerkezet közötti kapcsolatot mutatja a terminativitáson kívül az exhaustív (pl. *agyontanulja magát*) és a szubmerzív (pl. *bealszik*) séma is. Az exhaustív jelentés a kimerültségig tartó folyamatot, a szubmerzív jelentés a felfokozott lelki/tudati állapotba való kerülést helyezi a figyelem előterébe az eseményszerkezetben belül. Emellett az előbbi az intenzitás, az utóbbi pedig az intenzitás és a kezdőpont kidolgozásával együtt válik hozzáférhetővé. A többi jelentésséma az előzőeknél is nehezebben helyezhető el egy vázlatos áttekintésben. Közös bennük, hogy valamilyen módon összefüggnek az eseményszerkezettel. A frekventatív (*ki-kinyit*) és az iteratív (pl. *[órákon át] nyitogat[ta az ajtót]*) séma az eseményszerkezetben belül megfigyelhető ismétlődéseket konstruálja meg. Kiefer (2006: 151) szerint az előbbi egyetlen nyitási esemény rendszertelen ismétlése, az utóbbi pedig nyitási események sorozatának rendszeres vagy rendszertelen ismétlését jelöli.¹⁵ A rezultatív séma (pl. *kitakarítja a lakást*) állapotváltozást, a szaturatív séma (pl. *kisírja magát*) valamely cselekvéssel való betelést tesz hozzáférhetővé. A totális séma (pl. *bejár*) teljes felületet érintő folyamatra vonatkozik, ezért konstruálása a sematikus figuráktól is függ (a landmark ez esetben tipikusan valamilyen terület vagy felület).

Jól látható tehát, hogy a kieferi akcióminőségek segítségével nagy vonalakban vázolt jelentéssémák az aspektus definíciójának tesznek eleget – az inherens időbeliségen és az eseményszerkezetben belül válnak hozzáférhetővé. Az aspektussémák fenti áttekintése mindkét korábbi feltételezésemmel kapcsolatba hozható. Egyrészt szemlélteti, hogy az aspektus az inherens időbeliség és az eseményszerkezet mentén nehezen elválasztható, mert az aspektussémák az ige vagy a kompozitumszerkezet jelentésszerkezetében egyszerre több tényezőhöz és alszerkezethez is kapcsolódhatnak. Másrészt szemlélteti azt is, hogy az aspektuson belül esetlegesen két alrészről van szó, amelyek egymástól nem különböznek

¹¹ Pontosabban 7 fő akcióminőséget és ezen belül a rezultatív akcióminőség 6 alkategóriáját: a totális, a szaturatív, a terminatív, az exhaustív, az intenzív és a szubmerzív akcióminőséget (Kiefer 2006: 183).

¹² Az áttekintés teljes egésze Kiefer (2006) meghatározásaira támaszkodik, a példaként hozott adatokat is innen vettem (Kiefer 2006: 149–181).

¹³ A delimitatív akcióminőség perfektívizáló jegyét Kiefer (2006: 167) is említi.

¹⁴ Kiemelendő, hogy a pontszerűség Kiefer szemelfaktív akcióminőségénél tágabb kategória. Kiefer szemelfaktivitásról csak abban az esetben beszél, ha az igekötő nélküli alapige tartós folyamatot jelöl (vö. Kiefer 2006: 164–166, 240–244).

¹⁵ Kognitív keretben a kettő közötti különbségtétel további vizsgálatokat igényel.

élesen, hanem egy kontinuumot alkotnak. Az áttekintés alapján a skála két végpontja közül az egyiket az elsődlegesen az inherens időbeliségen alapuló aspektusok (pl. a perfektív–imperpektív aspektuspár), a másikat az elsődlegesen az eseményszerkezeten alapuló aspektusok (pl. a rezultatívitas) alkotják. A skála két végpontja között helyezkedik el például az exhaustív vagy a terminatív jelentésséma. Az aspektus két értelmezése közötti választás (és annak bizonyítása) egy jövőbeli kutatás tárgya. Azonban akármelyik feltételezés igaz, az akcióminőség fogalma az aspektustól (vagy a második feltételezés esetében: az aspektustól és annak alkategóriáitól) semmi esetre sem tűnik elkülöníthetőnek, mivel egyaránt tartalmaz az inherens időbeliséggel, az eseményszerkezettel, valamint az inherens időbeliséggel és az eseményszerkezettel is összefüggő aspektussémákat. Emiatt az akcióminőséget mint fogalmat a továbbiakban nem különítem el az aspektus fogalmától.

A kognitív nyelvészetben az akcióminőségre és az aspektusra gyakran lexikai aspektusként (akcióminőség) és grammatikai aspektusként (aspektus)¹⁶ hivatkoznak (vö. Boogaart–Janssen 2007, Panther–Thornburg 2009). Ez a felfogás Langacker kontinuumelvét alapul véve (vö. Tolcsvai Nagy 2013: 55) nem tesz éles különbséget a grammatikai és a lexikai jelentés között. A két terminus – hangsúlyozva az átmenetiséget – pusztán a grammatikai és a lexikai aspektus különböző kiindulópontjára utal (Boogaart–Janssen 2007: 821). A grammatikai aspektus – lexikai aspektus felosztást (bár közelebb áll a jelen dolgozat szemléletmódjához, mint az aspektus és az akcióminőség fogalma közötti megkülönböztetés) nem gondolom megfelelőnek. A grammatikai aspektus fogalma ugyanúgy a perfektív, imperpektív és progresszív aspektusokat foglalja magában, ahogyan az akcióminőség–aspektus felosztásban az aspektus fogalma is; a lexikai aspektus kategóriája alá tartozó fogalmak pedig közel azonosak az akcióminőségek meghatározásaival. A lexikai aspektus már az igék vagy igei szerkezetek le nem horgonyzott szótári alakjában megkonstruálódik, a grammatikai aspektus azonban teljes kidolgozásra csak a mondatbeli lehorgonyzásakor kerül. Ha a definíció szintjén bizonyos mértékig másképp is van megfogalmazva (pl. a kieferi akcióminőségekhez képest) a grammatikai aspektus – lexikai aspektus felosztás, az ige jelentésszerkezetén belül a grammatikai és a lexikai aspektusok ugyanazokra az aspektuális sémákra (az intenzívra, a pontszerűre, a rezultatívra stb.) vonatkoznak. Mindebből következően: ahogyan nem tartottam elfogadhatónak az aspektus és az akcióminőség közötti megkülönböztetést, úgy nem tartom elfogadhatónak a grammatikai és a lexikai aspektus közti különbségtételt sem.

A két fogalom ilyen értelemben vett összekapcsolása nem példa nélküli a szakirodalomban. Zanned (2011) szintén aspektusként fogja fel a lexikai aspektus/akcióminőséget (pl. az inchoativitás vagy terminativitás fogalmát). Értelmezése szerint a dinamikus jeleneteket ábrázoló mentális képek aspektuális reprezentációkat tartalmaznak, amelyek például az intenzitás, az időtartam vagy a folyamat szakaszainak kidolgozásával láttatják a folyamatot. Zanned (2011: 191) az aspektusok közé sorolja a telikusságot is, amelyet a szakirodalom Zeno Vendler nyomán rendszerint az egyik legtipikusabb akcióminőségként tart számon. A telikusság fogalma olyan szándékolt, céltételezett folyamatokra vonatkozik, amelyeknek potenciális végpontja van¹⁷ (vö. Boogaart 2004: 1168–1169, Kiefer 2006: 67–69, Zanned 2011: 191). Zanned (legalábbis az arab nyelven belül) külön tárgyalja a duratív aspektust¹⁸ is (Zanned 2011: 188, 196), amely a hosszú időtartamra vonatkozó aspektuális sémának feleltethető meg. A durativitás – pl. a pontszerűséghez hasonlóan – szintén a konstruálás függvénye (Comrie 1976: 41). Amennyiben a duratív séma kimutatható a magyar nyelvben, a duratív

¹⁶ A grammatikai–lexikai felosztás Kiefer 2006-ban is megjelenik: Kiefer (2006: 137) az aspektust grammatikai, az akcióminőséget lexikai kategóriának tartja.

¹⁷ Ez sejtésem szerint összefügghet azzal, hogy az eseményséma utal-e potenciálisan az esemény befejeződésére, vagy akár azzal is, hogy a közvetlen hatókörön belül nem profilált végpont milyen aktiváltsági szinten dolgozódik ki az általános hatókörben. Ahhoz, hogy a sejtés igazolható (vagy cáfolható) legyen, további esettanulmányok szükségesek.

¹⁸ Az eddigi aspektuális jelentéssémaként említett jelenségekre a következőkben gyakran csak aspektusként hivatkozom.

aspektus az időtartam nyelvi megkonstruálásában ki tudná egészíteni a korábban említett pontszerű sémát.¹⁹

4. A szubmerzív jelentés vizsgálata – a *bealszik* példája alapján

A szubmerzív aspektus a *be* igekötő új (valószínűleg az ezredforduló éveiben létrejövő) jelentéseként kapott figyelmet a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A *be* ezen jelentésében megfigyelhető feltűnő produktivitása vezette a kutatókat a szubmerzív jelentés felismeréséhez és elemzéséhez. Először Nádasy Ádám (2002) ír a jelenségről, és a *szubmerzív* terminus bevezetése is az ő nevéhez kapcsolódik. Nádasy megfogalmazásában a szubmerzív igék 'valamiben való elmerülés'-t jelentenek. Nádasy definícióját Ladányi Mária (2004) pontosítja tovább: szerinte a szubmerzív akcióminőség mindig a kezdés és az intenzitás mozzanatával kapcsolódik össze (Ladányi 2004: 7). Kiefer (2006) a szubmerzív akcióminőséget a magyar akcióminőségek rendszerében elhelyezve mutatja be Ladányi (2004) meghatározását alapul véve. Ladányi (2007) a szubmerzív jelentésű *be* igekötős neologizmusokat vizsgálja. Hrenek (2012) a *be* szubmerzív jelentését hasonlítja össze a *ki* és a *bele* igekötők egyes metaforizálódott irányjelentéseivel. Csillag (2013) és Sólyom (2016) funkcionális kognitív keretben elemez szubmerzív jelentésű elemeket is; kutatásaik legfőbb eredménye, hogy mindketten rámutatnak arra, hogy a szubmerzív jelentés megkonstruálásában központi szerepe van AZ ÁLLAPOT TARTÁLY metaforának, illetve AZ ÁLLAPOT TARTÁLY metafora speciális megvalósulásainak.

4.1. Anyag és módszer

A következőkben bemutatott elemzésem empirikus adatokra támaszkodik, amelyek forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.5; a továbbiakban: MNSz2). A korpuszban a *bealszik* szóra kerestem rá további szűrési feltételek meghatározása nélkül. A keresés eredményeként kaptam 424 találatból választottam ki a példaként felhasznált adatokat. A vizsgálat igekötő és ige kapcsolatát – Tolcsvai Nagy 2013-nak és Tolcsvai Nagy 2015-nek megfelelően – kompozitumszerkezetként értelmezi. A kompozitumszerkezet elemzése Tolcsvai Nagy 2013: 267–275. és Tolcsvai Nagy 2015: 86–93. alapján zajlik.

4.2. A *bealszik* megvalósulásainak elemzése

A *bealszik* vizsgálata előtt célszerű röviden bemutatni az elemzendő kompozitumszerkezet két komponensét. Az *alszik* ige alapjelentésében egy élőlény nem éber állapotára utal, amelyben az adott élőlény agyi, illetve testi aktivitásának szintje eltér az éber állapotban tapasztalhatótól. Az ige jelentésszerkezetében a kezdő- és végpont kidolgozatlan, vagyis az ige imperfektív. A folyamat intenzitása nincs specifikálva. A *be* igekötő elsődleges jelentésében téri viszonyt dolgoz ki, egy elsődleges figura BEFELÉ irányulását a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma mentén a CÉL (valamilyen fizikailag körülhatárolt tér) felé (vö. Tolcsvai Nagy 2015: 89–90). A *be* igekötő – amennyiben ebben az elsődleges (irány)jelentésében van jelen egy kompozitumszerkezetben – a konceptualizáló figyelmét metonimikusan (vö. Panther–Thornburg 2009, Tolcsvai Nagy 2015) a végpontra irányítja (pl. *bemegy*).

A következőkben a *bealszik* kompozitumszerkezet három lehetséges megvalósulásának elemzése következik.²⁰ A három eset elkülönítése önkényes, és az ige által ábrázolt folyamat intenzitásának (feltételezhető) mértékén alapul. A felosztást az MNSz2-ből kinyert

¹⁹ Ennek megállapítása (szintén) további kutatást igényel.

²⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csak ez a háromfajta megvalósulás létezik. A szubmerzív aspektusú *bealszik* igenek vannak az itt leírtaktól eltérő ((tovább)metaforizálódott) jelentései is. Például a „Bealudt hétvégére a Vodafone?” (Google, cikkcím) mondatban az ige inkább csökkent vagy nem megfelelő működésre utal, mint konkrét alvási folyamatra vagy a lankadó figyelem állapotára. (Köszönöm Hrenek Évának az adatot.)

adatok felszínes elemzését követően hoztam létre. Az egyes kategóriák felállításának egyedüli célja az volt, hogy az adatokat a mélyreható elemzés elkezdése előtt (az elemzést megkönnyítvén) valamilyen szempont alapján el tudjam rendezni.

A 4.2.1. a *bealszik* olyan megvalósulásait elemzi, amelyekben az ige nem szélsőségesen nagy vagy nem szélsőségesen kis intenzitású folyamatokat jelöl: az ábrázolt események az intenzitás mértékét tekintve ekkor a skála két végpontja között helyezkednek el. Ebben az alpontban néhány általános meglátást is megfogalmazok a szubmerzív jelentésű *bealszik* kompozitumszerkezettel kapcsolatban. A 4.2.2. részben egyértelműen nagy intenzitású, a 4.2.3. részben pedig egyértelműen kis intenzitású folyamatokra vonatkozó megvalósulásokat tárgyalok, elsősorban a 4.2.1.-ben szereplő előfordulásokkal összefüggésben, különösen az azokhoz képesti különbségekre fókuszálva. Ennek következtében az utóbbi két alfejezet kevésbé részletező.

4.2.1. A *bealszik* közepes intenzitást kifejező megvalósulásai²¹

- (1a) tesóm lefotózta apát, mert *bealudt* laptopozás közben a székben ülve : D
- (1b) Mit is mondjak vagy van 100 csatornánk de egyikén se megy semmi értelmes ezért tévzés közben *bealudtam*.
- (1c) Engem ma ért el a fáradtság igazán a múlt heti kemény meló után, délután egyszerűen *bealudtam*...

A *be+alszik* kapcsolatát kompozitumszerkezetként értelmezve a következő mondható el: a *be* (valami felé irányuló entitás) és az *alszik* (alvó entitás) trajektora megegyezik egymással. A kompozitumszerkezet trajektorát az adott kontextusokban egy főnév – az (1a)-ban az *apát* elem – vagy egy igei személyrag – az (1b) és az (1c) esetében az *-am* – dolgozza ki. A trajektor mindhárom megvalósulásában humán létező. A szövegrészekben szereplő elsődleges figurák a mondatbeli jelenetekben az alvás állapotába kerülnek, és abban bizonyos mértékig elmerülnek. Az alvás állapotába való kerülés AZ ALVÁS TARTÁLY metafora segítségével érthető meg, amely AZ ÁLLAPOT TARTÁLY metafora (vö. Kövecses–Benczes 2010) egy lehetséges megvalósulása. A megnyilatkozó a landmarkot olyan TARTÁLY-ként látta, amely éles határokkal rendelkezik, ugyanakkor határai egy ponton vagy szakaszon átjárhatók (ez teszi lehetővé a belekerülést), és folyadékkal van töltve (ezzel összefüggésben konceptualizálható az elmerülés mozzanata). AZ ALVÁS TARTÁLY metafora a két komponensből előre meg nem jósolható módon, emegensen²² jön létre. A metafora megkonstruálását megfelelések segítik: az *alszik* élőlények bizonyos agyműködési módjához köthető ÁLLAPOT-ot tesz hozzáférhetővé, a szubmerzív jelentésű *be* landmarkja pedig megfelelési viszonyban áll a szilárd TARTÁLY-lyal, illetve annak zártságával. A metafora a mondatban konceptualizált jelenetnek a megnyilatkozó szerint központinak tekinthető mozzanataira irányítja a figyelmet.

Az (1a), (1b) és (1c) megnyilatkozások közös jegye, hogy olyan alvási folyamatokat tesznek hozzáférhetővé, amelyek nem szándékoltak vagy nem teljesen tudatosak a trajektor részéről, mondhatni váratlanul, tervezetlenül, azaz spontán módon történnek meg (vö. Ladányi 2004). A *bealvás* folyamata (1a)-ban a laptopozás, (1b)-ben a tévzés háttere előtt megkonstruált esemény; az elsődleges figurák szándéka adott esetben feltételezhetően nem az alvás, hanem a laptopozás, illetve a tévzés folytatása volt. (1c)-ben a *délután* időhatározó szó implikálhatja a *bealvás* folyamatának szándékolatlanságát / el nem tervezettségét: a szövegkörnyezet arra utal, hogy a megnyilatkozó napi rutinjának feltételezhetően nem része a délutáni alvás. (Ugyanis ha része lenne, vélhetően nem azt hangsúlyozná a megnyilatkozó, hogy az említett délutáni alvás a megterhelő munka következménye volt.)

²¹ A dolgozatban szereplő számozott példák mindegyike az MNSz2 korpuszából származik. A példákat eredeti helyesírással, módosítás nélkül közlöm.

²² Az emegenciára l. pl. Tátrai (2011: 26) és Tolcsvai Nagy (2013: 54).

A TARTÁLY-ban való elmerülés váratlansága és spontaneitása a mediális jelleg (vö. Kemmer 1993) segítségével érthető meg. A mediális igenemhez²³ tartozó igék jelentésszerkezetében (tipikusan) két figura figyelhető meg. Az elsődleges figura szemantikai szerepét tekintve páciens, experiens vagy téma, a másodlagos figura pedig valamilyen kezdeményező ágens. A mediális igék eseményszerkezetében az elsődleges figura egy olyan történésnek, állapotnak vagy állapotváltozásnak a szereplője, amelyet a jellemzően explicit módon meg nem jelenített másodlagos figura okoz (Tolcsvai Nagy 2017: 332–333). A mediális igenem mint kategória központi sajátossága az események relatív kidolgozottságának viszonylag alacsony foka. Az események relatív kidolgozottságát az adja meg, hogy egy adott esemény összetevőit (vagyis a részeseményeit és a résztvevőit) a megnyilatkozó milyen mértékben ábrázolja egymástól elkülönítettként. A mediális igék esetében az összetevőket a megnyilatkozó holisztikusan, egységes egészként teszi hozzáférhetővé. Míg az alacsony fokon kidolgozott részesemények a kölcsönös igéktől, addig az alacsony fokon kidolgozott résztvevők a visszaható igéktől különböztetik meg a mediális igéket. (Ez az elkülönülés egyik esetben sem éles; sokkal inkább egy skálán értelmezhető.) A prototipikus mediális igék testápolási (pl. *megmosakszik*), a testtartás megváltozásával kapcsolatos (pl. *felemelkedik*) vagy nem haladó mozgást kifejező (pl. *megfordul*) folyamatokat konstruálnak meg (Kemmer 1993: 41–127).

A mediális igenem egy nem prototipikus esete a spontán eseményeket hozzáférhetővé tevő igék csoportja. Az ilyen igék egy entitás állapotváltozását olyan módon konstruálják meg, hogy az adott megnyilatkozásban az állapotváltozást okozó (ágens szerepű) résztvevő teljes mértékben kidolgozatlan marad. Az elsődleges figura ekkor a változást elszenvedő résztvevő, a páciens. Az ilyen spontán eseményeket megjelenítő igék mediálisak, ugyanis az esemény alacsony fokon kidolgozott az ágens szerepű résztvevő teljes mértékű kidolgozatlansága miatt. A spontán eseményeket megkonstruáló nyelvi kifejezések nem prototipikusan mediálisak, mivel (i) a ki nem dolgozott (ugyanakkor valamilyen mértékben mégis sugallt) ágens általában egyértelműen elkülönül a páciensről, a két résztvevő nem holisztikus egységként konstruálódik meg, valamint (ii) a páciens nem saját akaratából vesz részt az eseményben. Prototipikus spontán eseményt kifejező ige például a *növekedik* (Kemmer 1993: 142–146). A *bealszik* az (1) példásor mindhárom megvalósulásában spontán állapotváltozást (váratlanul történő elalvást) konstruál meg.

Amint azt korábban említettem, a folyamat elszenvedője mindhárom mondatbeli jelenetben humán entitás. Az állapotváltozást okozó, ágens szerepű résztvevő ugyanakkor különbözőképpen dolgozódik ki a három példában. Az (1a) esetében az ágens teljes mértékben kidolgozatlan; az elalvás talán a laptophasználat fárasztó vagy monoton jellege miatt következik be. Az (1b) megnyilatkozásban az ágens szintén nincs kidolgozva, de a folyamat okozója (az unalom) az előző példához képest kevésbé implicit. Az (1c)-ben azonban az elalvást okozó résztvevő (a fáradtság) kidolgozott. A *bealszik* megvalósulásaiban – spontán eseményekre kevésbé jellemző módon – az esemény két szemantikai résztvevője nem különíthető el egymástól egyértelműen: az ágens és a páciens egy komplex entitásra utal. Az (1) megnyilatkozásaiban a páciens egy humán létező, akitől nem válik el az ágens szerepű résztvevő, ugyanis az ágens a humán létező egy-egy mentális állapotát (fáradtság vagy unalom) jelöli. A két résztvevő konceptuális el nem különítettsége miatt a *bealszik* igének az (1)-ben szereplő megvalósulásai a spontán események kevésbé tipikus eseteire utalnak, ugyanakkor – éppen a két résztvevő el nem különítettségéből következően – a mediális igenemen belül a spontán eseményekhez képest sokkal tipikusabbak.

Az ábrázolt esemény(ek) ágense(i) és a páciense(i) közötti viszony az erődinamika rendszerével (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 414–419) jellemezhető. A figyelem előterében álló elsődleges figura az ige mediális jellege miatt mindhárom példa esetében spontán módon és szándékolatlanul szenved el az állapotváltozást (az elmerülést a TARTÁLY-ban, vagyis az elalvást). Az elsődleges figurák (a páciensek) az agonista erőforrások. Az agonista azért fejt ki erőt, hogy ébren tudjon maradni. Az agonista erő célja, hogy a trajektor a TARTÁLY-on kívül

²³ Az igenem fogalmának meghatározására l. Tolcsvai Nagy 2017: 331.

maradjon, nyugalmi állapotban, azaz ne váljon a(z) elalvási) folyamat elszenvedőjévé. Az (1a)-ban a laptopozás, az (1b)-ben a tévzés, az (1c)-ben egy átlagos délutáni nap motiválja az ébren maradást. Ez ellen hat az antagonista által kifejtett erő, amely az aktivitás felé irányul. Az antagonista erőforrás a mondatbeli jelenetekben az alvás iránti vágy, pontosabban a fáradtság (1c), az unalom (1b), vagy esetleg mindkettő (1a). Az antagonista célja, hogy a trajektor belekerüljön a TARTÁLY-ként konceptualizált állapotba és elmerüljön benne, azaz hogy a humán résztvevő elszenvedje az állapotváltozást. Mindhárom mondatbeli jelenetben az antagonista az erősebb, és az agonista a gyengébb az erőinterakció során: a folyamat aktivitással jár, az elsődleges figura belekerül a TARTÁLY-ként megjelenített állapotba, elmerül benne, vagyis elszenvedti az állapotváltozást.

Az (1a), az (1b) és az (1c) példákban a mondat szinten megvalósuló aspektus összefüggései jól leírhatók a TARTÁLY-metaphora és az erődinamika segítségével. A szubmerzív jelentés központi részét az állapotban való elmerülés adja (vö. Nádasdy 2002, Ladányi 2004, Kiefer 2006). Az alvás állapotába való bekerülés és az abban való elmerülés ilyen módon történő nyelvi megkonstruálását AZ ALVÁS TARTÁLY metaphora motiválja, amelynek a kidolgozásában a kompozitumszerkezet sematikus figurái vesznek részt. A sematikus figuráknak tehát kulcsszerepük van a szubmerzív jelentés kidolgozásában. Ez különösen meglepő annak fényében, hogy 3.1.-ben Tolcsvai Nagy (2015) alapján azt állítottam, hogy az aspektus létrehozásában a figuráknak kisebb szerepük van. A figurák által felismerhetővé tett TARTÁLY-metaphora összefügg az intenzitással és a kezdőpont kidolgozásával.

A *be* igekötő elsődleges irányjelentésében a folyamat útvonalát és végpontját dolgozza ki az igekötő+ige kompozitumszerkezetben. Az (1)-ben azonban a *bealszik* kompozitumszerkezet perfektív²⁴ megvalósulásainak (*bealudtam*, *bealudt*) figyelmi előterében a folyamat kezdőpontja és az azt követő szakasz áll. Ez AZ ALVÁS TARTÁLY metaphorával hozható összefüggésbe: a TARTÁLY-ba való bekerülés kiegészül az elmerülés mozzanatával, ezért a folyamatnak csak a kezdőpontja az, hogy a trajektor bekerül a TARTÁLY-ba. A végpont a teljes elmerülés (az antagonista erő végérvényes dominanciája) vagy a kikerülés (az agonista erő felülkerekedése) lenne, ami az (1) példákban nem profilálódik. Az elmerülés mozzanata a kezdőpont kidolgozásán túl az intenzitással is kapcsolatban áll.

A folyadékkal töltött, éles határokkal rendelkező TARTÁLY szerepét az aspektusok értelmezésében Janda (2004) is említi. Janda szerint az orosz imperfektív > perfektív képzés metaforikusan a folyadékkal töltött TARTÁLY-ok segítségével érthető meg az orosz beszélők számára. Az orosz nyelvben az imperfektív folyékony szubsztanciafogalmi metaforával összefüggésben értelmezett imperfektív ige perfektíválásának egyik esetében a FOLYÉKONY SZUBSZTANCIA (vagyis az imperfektív alak) egy jól körülhatárolt TARTÁLY-ba (amit nyelvilag az imperfektív ige és a perfektív képző kompozitumszerkezete jelenít meg) kerül bele metaforikusan (Janda 2004: 500–501). Ez nagyon szoros kapcsolatot mutat a *bealszik* szubmerzív jelentésével, hiszen a *bealszik* szintén AZ ÁLLAPOT FOLYADÉKKAL TÖLTÖTT TARTÁLY fogalmi metaforával összefüggésben ragadható meg. Emellett az is lényeges kapcsolódási pont, hogy a *bealszik* esetében is imperfektív (*alszik*) > perfektív (*bealszik*) irányú változásról van szó (vö. Nádasdy 2002).

Az intenzitással kapcsolatban azt állítom, hogy minél mélyebb és minél gyorsabb az elmerülés, annál intenzívebb a folyamat, vagyis annál hosszabb ideig és/vagy annál nagyobb mértékben szenved el az állapotváltozást az esemény páciense (vö. 2.1.). Az (1) példái nem profilálják a folyamat intenzitását, de a háttérben közepes vagy közepesen nagy intenzitásúként dolgozzák ki azokat. Az (1a)-ban az elsődleges figura nem veszi észre a fényképezést, bár egy nem tipikus alvási pozícióban van: ül a széken. Az (1b)-ben a tévé hangja nem képes felkelteni a trajektor által jelölt személyt. Az (1c)-ben ábrázolt folyamat közepesen nagy intenzitása pedig a végzett munka fárasztó voltára vezethető vissza. A három mondat azonban az állapot fennmaradásának korlátozottságát is sugallja: (1a)-ban az

²⁴ A perfektív igék és a deiktikus múlt idő kapcsolatáról I. Takács 2012: 328.

atipikus alvási póz, (1b)-ben a megnyilatkozót végül talán felébresztő tévé (vagy legkésőbb a másnapi ébredés), (1c)-ben pedig az, hogy a megnyilatkozás ugyanaznap történik, mint a megnyilatkozáshoz képest lehorgonyzott folyamat. Az (1) példákban az agonista erők nem képesek relatíve gyorsan felerősödni annyira, hogy kijuttassák a trajektort a TARTÁLY-ból (kis intenzitású folyamat esetében ez történne), de az a teljes és nagyon gyors elmerülés sem valósul meg, amely az antagonistista erők teljes fölényét mutatná egy nagy intenzitású (vagy akként ábrázolt) folyamat esetében. Az *alszik* komponens jelentése (amely egy belátható ideig tartó folyamatot dolgoz ki) azt implikálja, hogy az állapotváltozást elszenvedő humán entitás viszonylag rövid időn belül kikerül az adott állapotból. A közepes intenzitású folyamatok esetében ez a kikerülés nehezebben/lassabban megy végbe, mint a kis intenzitású folyamatok során, de könnyebben, mint a nagy intenzitású folyamatok esetében.

4.2.1.2. A *bealszik* nagy intenzitású folyamatokra utaló megvalósulásai

- (2a) Reggel azután úgy *bealudtam*, hogy még azt sem vettem észre, csak Möci mesélte, hogy Áron rendben elindult a suliba.
- (2b) Szonja ma megkapta a kéthónapos oltását. Elmondom, hogy történt. Szonja tíz előtt öt perccel ájulásszerűen *bealszik*, tízkor csönget a doktornő. Finoman keltegetni kezdem (fújkálom az arcocskáját), hasztalan. Feltesszük a pelenkázóra, beszélünk a fülébe először suttogva, aztán kevésbé finoman, majd jó hangosan, simogatom, csipkedem az arcát. Semmi eredmény.

A *bealszik*-nak a (2) példában olvasható megvalósulásai ugyancsak AZ ALVÁS TARTÁLY metaforával, illetve a medialitás és az erődinamikai rendszer fogalmaival ragadhatók meg. Az igekötő+ige kompozitumszerkezet trajektora itt is egy-egy humán létezőre vonatkozik – ezt a (2a)-ban az *-am* igei személyrag, a (2b)-ben pedig a *Szonja* főnév és az *-ik* személyrag dolgozza ki. Az állapotváltozás spontán jellege szintén megfigyelhető. A (2a) megnyilatkozásban az implikálódik, hogy a megnyilatkozó (alvás helyett) meg akarta várni, hogy a jelenet Áron nevű szereplője rendben elinduljon az iskolába. A (2b) mondatban a folyamat spontán volta a megnyilatkozó szülő nézőpontjából értelmezhető (a kisbaba saját szándékáról nem tudunk). AZ ALVÁS TARTÁLY metafora – az (1) példákhoz hasonlóan – olyan FOLYADÉKKAL TÖLTÖTT TARTÁLY-ként specifikálódik, amelyben a trajektor elmerül. A szubmerzív igealakok mondatbeli megjelenésekor a figyelem mindkét esetben a kezdőpontra irányul; az (1) és a (2) közötti leglényegesebb különbség, hogy a két példában az igei elemei eltérő intenzitású folyamatokra utalnak. A (2) adataiban a *bealszik* megvalósulásai kifejezetten nagy intenzitású folyamatokat jelölnek, és ezt a nagy intenzitást a megnyilatkozások mindkét esetben kidolgozzák. A (2a)-ban a megnyilatkozó saját alvásának a mélységét azzal szemlélteti, hogy még Áron (feltehetően zajjal járó) elindulását sem vette észre. A (2b)-ben a szülő még részletesebben dolgozza ki, hogy csecsemője milyen mélyen aludt: több mondaton át részletezi, hogy nem lehetett felkelteni. A (2) példák azt implikálják, hogy mindkét személy sokáig volt az adott (alvási) állapotban: az antagonistista erők (az elalvás iránti vágy) sokkal erősebbek voltak az agonista erőknél (vagyis az ébrenlét utáni vágnál).²⁵ Az antagonistista erőforrások könnyebben küzdötték le az ellenállást, mint az (1) példákban, és az állapotban való elmélyülés is nagyobb mértékű lehetett. A (2a)-ban és különösen a (2b)-ben megvalósul az antagonistista erőforrások teljes dominanciája: a teljes elmerülés, amelyből valószínűleg csak hosszú idő múlva vagy nagy energia kifejtésével kerülnek ki a trajektorok.

²⁵ A (2b) esetében az ébrenlét utáni vágyat a szülő nézőpontjában értelmezhetjük, aki úgy látta a jelenetet, hogy ez a vágy megvan.

4.2.1.3. A *bealszik* kis intenzitású folyamatokra utaló megvalósulásai

- (3a) A két Red Bullos pilóta, Mark Webber és Sebastian Vettel remekül kapták el a rajtot, míg az angol Lewis Hamilton kissé *bealudt*.
- (3b) Aztán a harmadik negyed közepén kissé *bealudt* vagy legalábbis elkényelmesegett a magyar csapat, a játékvezetők is elkezdtek kontrákat fújni ellenünk, az amerikaiak pedig kihasználták a pillanatnyi megingást.

A (3) példaszor nyelvi adataiban a *bealszik* jelentését az (1)-hez és a (2)-höz hasonlóan AZ ALVÁS TARTÁLY metafora, a medialitás és az erődinamikai rendszer szervezi. A (3) mondataiban azonban az *alszik* komponens más jelentésű, mint korábban: az igekötő+ige kompozitumszerkezetben (az igekötővel egységet alkotva) 'lankad a figyelme' értelemben van jelen. A metaforikus jelentéskiterjesztés motivációja az, hogy – az elsődleges jelentés által megjelenített folyamathoz (l. a 4. alpont elején) hasonlóan – a figyelem lankadásakor az agy aktivitásának szintje, illetve jellege ugyancsak eltér egy szokásosként értelmezhető állapottól, de nem az ébrenlététől, hanem a teljes koncentrációra, maximális figyelmi aktivitásra képes agy állapotától. A *bealszik* jelentése ennek megfelelően: 'a lankadt figyelem állapotába kerül, nem figyel teljesen'. A kompozitumszerkezet trajektorát – az (1) és a (2) példaszoraihoz hasonlóan – mondatbeli elemek dolgozzák ki: a (3a) trajektora Lewis Hamilton, a (3b) trajektora pedig egy sportcsapat. Továbbá a (3)-ban idézett megnyilatkozásoknak szintén része a spontán módon történő bekövetkezés, a szándék nélküliség is. Mindkét hozzáférhetővé tett jelenet a VERSENY forgatókönyvén²⁶ belül értelmezhető, amelynek fontos eleme a GYŐZELEM megszerzése. Emiatt sem egy versenyzőnek, sem egy sportcsapatnak nem célja, hogy a lehetséges győzelmet veszélyeztetve a lankadt figyelem állapotába kerüljön: az állapotváltást váratlanul, saját (győzelmi) szándékai ellenére szenved el az elsődleges figura.

A *bealszik* a (3) példaszor mindkét példájában kis intenzitású folyamatot tesz hozzáférhetővé. A *bealudt* által megkonstruált folyamat alacsony intenzitását mindkét esetben a *kissé* szó dolgozza ki. Az esemény páciensei (Lewis Hamilton, illetve az említett sportcsapat) kismértékben szenvedik el az állapotváltást, és a létrejövő állapot mindkét esetben csak egy rövid ideig áll fent. Az antagonista erő a folyamatban a figyelmetlenség irányába mutató kényszer (pl. fáradtság vagy stresszhelyzet), esetleg valamilyen, a figyelmet megzavaró tényező (kényelmetlen ruha, magánéleti problémák stb.). Az agonista erő a teljes mértékben koncentrált figyelem iránti vágy, amelyet feltehetően a győzelem megszerzése motivál, valamint követel. Az antagonista erő kevéssel nagyobb az agonista erőnél (vagyis az ábrázolt jelenetekben a győzelem iránti vágyat csak kis fölényrel győzi le a figyelmetlenség iránti kényszer), ezért a trajektor csak kismértékben és rövid ideig merül el az adott állapotban (mint TARTÁLY-ban). Az antagonista ereje csak kicsivel nagyobb az agonistáénál, ezért leküzdeni is csak rövid ideig lehet: az elsődleges figura ennek megfelelően csupán rövid időre kerül az adott (figyelmetlen) állapotba. A (3a)-ban csak a rajt idején áll fenn ez az állapot, a (3b) mondatban pedig a *pillanatnyi* szó egyértelműen profilálja a folyamat rövidségét. Az esemény rövidsége miatt úgy gondolom, hogy ebben az esetben nem beszélhetünk inchoativitásról (azaz a figyelem metonimikus irányulásáról a kezdőpontra). A folyamatot a konceptualizálók egészsként dolgozzák fel, és a feldolgozás során mindkét végpont kidolgozást kap.

4.2.2. A korpuszelemzés konklúziói

A korpuszból nyert adatok lehetővé tették a *bealszik* ige szubmerzív jelentésének empirikus vizsgálatát. Egy szubmerzív jelentésű ige elemzéséből nem feltétlenül célszerű (és lehetséges) aspektussémára következtetni (különösen ha az elemzés nem teljeskörű), azonban a

²⁶ A forgatókönyv fogalmához vö. pl. Tolcsvai Nagy 2013: 153, Tátrai 2011: 53–54.

szakirodalmat segítségül hívva (vö. Nádasdy 2002, Ladányi 2004, Csillag 2013, Sólyom 2016) mégis megkíséreltek általános, a sémára vonatkozó megállapításokat tenni.

A szubmerzív aspektus definíciója szerint egy állapotnak (például az ébrenlét állapotának) a fenntartására törekvő entitás (prototipikusan emberi lény) külső, ellentétes irányú erők hatására állapotváltozást szenved el: tipikusan az akarata ellenére kerül bele egy, az ÁLLAPOT TARTÁLY metafora segítségével konceptualizálódó állapotba, amelyben elmerül. Az elmerülés mértéke a két erőhatás közti különbség mértékétől függ: minél nagyobb az ellentétes (az adott személy szándékai ellen ható) erő, annál nagyobb az elmerülés mértéke. A konkrét megvalósulásokban a mondat elemei kidolgozhatják az intenzitás mértékét, expliciten is nagyobb vagy kisebb intenzitásúként láttatva az adott folyamatot. A szubmerzív jelentés tipikusan a kezdőpont kidolgozását vonja maga után. A korábbi előfeltevésem (lásd 3.2.), amely szerint a sematikus figuráknak kevesebb szerepük van az aspektusképzésben, nem igazolódott.²⁷ A szubmerzív aspektus kifejezésében központi szerepük van a figuráknak: a figurák jelentésszerkezetén belül lép működésbe az ÁLLAPOT TARTÁLY metafora, amely lehetővé teszi az elmerülésnek, az állapotváltozás bekövetkezésének a kifejezését, illetve ezzel együtt megteremti a kapcsolatot az intenzitással, valamint elősegíti a figyelem kezdőpontra való irányulását. A szubmerzív jelentésű igék jelentésszerkezetén belül az inherens időbeliség (különösen az intenzitás és a kezdőpontra való irányulás), az eseményszerkezet (az állapotváltozás elszenvedése: a spontán módon történő elalvás és a TARTÁLY-ként konceptualizált állapotban való elmerülés), valamint a figurák (AZ ÁLLAPOT TARTÁLY metaforával összefüggő) alszerkezete kölcsönösen meghatározzák egymást.

A dolgozat emellett arra is rámutatott, hogy a kisebb intenzitású folyamatok esetében – a szakirodalomban foglaltakkal (vö. Ladányi 2004, Kiefer 2006) ellentétben – az inchoativitás nem mindig társul a szubmerzív jelentéshez: a kis(ebb) intenzitású szubmerzív folyamatoknál ez nem volt a példákban megfigyelhető.

5. Összegzés

Dolgozatomban az aspektust olyan szemléletmódként értelmeztem, amely lehetővé teszi a folyamatok és az események adott kontextusbeli ábrázolását az ige jelentésszerkezetének perspektivizálásával. Kiefer (2006) a magyar nyelvben 13 akcióminőséget különített el, amelyeket alapul véve ugyanennyi jelentéssémára következtettem, majd ezeket a jelentéssémákat igyekeztem vázlatosan elhelyezni az ige jelentésszerkezetében. Ezzel arra mutattam rá, hogy az akcióminőség és az aspektus, illetve a lexikai aspektus és a grammatikai aspektus elkülönítése egyaránt megkérdőjelezhető.

Ahhoz, hogy bemutassam, a vázaltszerű áttekintésem miképp pontosítható, a szubmerzív jelentésű *bealszik* ige néhány konkrét megvalósulását elemeztem. A szubmerzív jelentést az ÁLLAPOT TARTÁLY metaforával és az erődinamika rendszerével hoztam összefüggésbe. Rámutatam a szubmerzív jelentés és a medialitás, illetve azon belül a spontán események kapcsolatára, arra, hogy a szubmerzív jelentésű igével kifejezett állapotváltozást – legalábbis a megnyilatkozó nyelvi konstruálása szerint – az esemény páciense spontán módon (nem szándékoltan) szenved el. Az elemzés alátámasztotta, hogy az aspektusképzés során a mondatbeli kidolgozásokkal együtt az ige jelentésszerkezetén belül is komplex és összehangolt folyamatok mennek végbe. A korpuszvizsgálat pontosította a szubmerzív aspektus definícióját, valamint kimutatta, hogy a szubmerzív jelentés nem feltétlenül jár együtt a folyamat kezdőpontjának kidolgozásával.

Forrás

MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2.* <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

²⁷ Jelentheti azt is, hogy a szubmerzivitás nem jelöl tipikus aspektust. Ez további vizsgálat tárgya.

Hivatkozott szakirodalom

- Boogaart, Ronny 2004. Aspect and Aktionsart. In Booij, Geert – Lehman, Christian – Mugdan, Joachim (eds.): *Morphology. An international handbook on inflection and word formation 2*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1165–1180.
- Boogaart, Ronny – Janssen, Theo 2007. Tense and aspect. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *Handbook of cognitive linguistics*. New York: Oxford University Press. 803–828.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csillag Andrea 2013. Mit tanulhatunk a fiatalok nyelvéről? A *be-* igekötő kognitív szemantikai elemzése néhány újabb keletű példa alapján. *Képzés és Gyakorlat* 11: 7–16.
- Hrenek Éva 2012. Igekötők irányjelentésének metaforizálódása – a *ki*, a *be* és a *bele* igekötők kapcsán. *Ösvények* 2012/2. http://epa.oszk.hu/02200/02284/00002/pdf/EPA02284_Osvenyek_2012_2_Hrenek.pdf
- Janda, Laura 2004. A metaphor in search of a source domain: the categories of Slavic aspect. *Cognitive Linguistics* 15(4): 471–527.
- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses Zoltán – Bencze Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat. Igekötős neologizmusok „helyi értéke”. In Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged: Szege-di Egyetem. 97–118. http://acta.bibl.u-szeged.hu/54315/1/mai_magyar_nyelv_006_095-115.pdf (Utolsó elérés: 2018. nov. 18.) Hivatkozott oldalszámozás az elektronikus dokumentum alapján.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 2009. Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds.): *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 177–195.
- Péter Mihály 2008. Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Sólyom Réka 2016. Napjaink néhány *be* igekötős neologizmusának szemantikája. *Tanulmányok* 2016(1): 35–48.
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentés. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Zanned, Lazhar 2011. Aspect as a scanning device in natural language processing. In Patard, Adeline – Brisard, Frank (eds.): *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 181–213.

KOPCSÁK RÓBERT
Eötvös Loránd Tudományegyetem
kopcsakrobert@gmail.com